

<http://dx.doi.org/10.16926/rp.2022.14.07>

Tomasz BUTKIEWICZ

<https://orcid.org/0000-0001-5830-9412>

Synagogi w płomieniach. Kres polskiej architektury synagogalnej w latach 1939–1941 w ikonografii niemieckich żołnierzy

Streszczenie

Wybuch II wojny światowej zapoczątkował tragiczny okres w historii, który zdeterminował losy polskich Żydów. Od pierwszych dni terror niemiecki został zapamiętany nie tylko jako preludeum do Holokaustu, ale także jako początek końca architektury synagogalnej w Polsce. Przedstawiona w artykule ikonografia zwraca uwagę na płonące synagogi, a zarazem koniec świata, który bezsprzecznie wpisywał się w kulturę, sztukę i tożsamość Polski przed 1939 rokiem. W krajobrazie Polski kształtował on rodzaj indywidualności, która w słowniku III Rzeszy postrzegana była jako: „kultura i architektura żydowska” („Judische Kultur und Architektur”), „typy żydowskie” („Judische Typen”), „podludzie” („Untermenschen”). To jest słownik niemieckiego żołnierza, który okupował Polskę od września 1939 roku. I choć niektórzy z nich poznali ten świat już w czasie I wojny światowej, to głównie młody rekrut, urodzony w latach 1920–1922, dostrzegł go w obcy sposób, bezprecedensowy dla niego. Przekonani o misji poszerzenia swojej przestrzeni życiowej (Lebensraum), a tym samym o prawie do panowania nad Polską i Europą Wschodnią, młodzi Niemcy jednocześnie tworzyli wyobrażenie polskich Żydów. Zasadniczą część artykułu stanowią dokumenty ikonograficzne wizualizujące nieme źródła historyczne oraz opracowania tematu powstałe po 1945 roku. Obejmują one lata 1939–1941 i przedstawiają proces niszczenia polskiej architektury synagogalnej. Są to lata znaczące, bo właśnie w tym okresie zniszczeniu uległo najwięcej synagog wybudowanych w Polsce przed 1939 rokiem.

Słowa kluczowe: synagogi, architektura synagogalna, II wojna światowa, Żydzi polscy.

Wybuch II wojny światowej był początkiem tragicznego okresu w historii, który przesądził o losach Żydów polskich. Od pierwszych dni niemiecki terror został nie tylko zapamiętany jako preludeum do Holokaustu, ale także jako początek końca architektury synagogalnej w Polsce¹. Na wstępie autor zamierza wska-

¹ J. Böehler, *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Bonn 2006, s. 188–196.

zać na jego kształt i formę merytoryczną artykułu. Główna część to dokumenty ikonograficzne stanowiące wizualizację niemeo źródła historycznego i opracowania tematu powstałe po 1945 r. Dotyczą one okresu 1939–1941 i przedstawiają proces niszczenia polskiej architektury synagogałnej. To lata znaczące, bo w okresie tym zniszczonych zostało najwięcej synagog wybudowanych w Polsce przed 1939 r. Zdjęcia pochodzą z kolekcji autora i są częścią jego prywatnego archiwum. Zbór liczy ponad 1000 pojedynczych fotografii, które zostały zakupione w Niemczech, i nadal jest uzupełniany. Ikonografia ta z pewnością powstała jeszcze za życia ich twórców. Uchwycone sceny oddają rzeczywistość ostatnich lat społeczności, ortodoksji i architektury żydowskiej w Polsce. Zdjęcia te stanowią niezaprzeczalnie dowody niszczenia kultury i sztuki synagogałnej. W zapisanych kadrach, jak w kalejdoskopie, dostrzec można autorską – niemiecką – retrospektywę polegającą na doborze wyszukiwanych miejsc. Percepcja tych zdjęć ilustruje elementy sprawcze, akty hitlerowskiego terroru w okupowanej Polsce: Kraju Warty, Generalnym Gubernatorstwie i na terenach wschodnich po agresji III Rzeszy na ZSRR od 22 czerwca 1941 r. Przedstawiają one działalność sprawczą niemieckich żołnierzy – zbrodniarzy wojennych: „jak taka wojna wyglądała i jaka była”². W dokonywanych obrazach z kamer i aparatów fotograficznych utożsamiali się z mową propagandy (ministra III Rzeszy) Josepha Goebbelsa (1897–1945), który temat wykonywanych zdjęć tak relacjonował: „Tu będzie nasze współczesne sztuczne oko, kamera, dla zaprzysiężenia świadectwa nowego czasu [...] Tak fotografia w wydarzeniu dnia staje się misją, w której każdy Niemiec posiadający aparat bierze udział”³.

Prezentowana w artykule ikonografia zwraca uwagę na płonące synagogi, a jednocześnie kres świata, bezsprzecznie będącego częścią kultury, sztuki i tożsamości Polski sprzed 1939 roku⁴. W krajobrazie Polski stanowił on swego rodzaju indywidualność, która w wokabularzu III Rzeszy odbierana była jako: „żydowska kultura i architektura” (*judische Kultur und Architektur*), „żydowskie typy” (*judische Typen*), „podludzie” (*Untermenschen*)⁵. To zasób słownictwa nie-

² P. Bopp, *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009, s. 10.

³ DVF – DEUTSCHER VERBAND FÜR FOTOGRAFIE (dvf-fotografie.de), Chronik 1908 1998 DVF. Deutschen Verbandes der Fotographie E.V., s. 23, [dostęp 12.04.2021].

⁴ Według autora tożsamość kulturowa to zbiór elementów o wyjątkowo niepowtarzalnym, wręcz unikatowym charakterze. Osadzone w architekturze polskiej uzewnętrzniały cechy indywidualne w okresie ich powstania.

⁵ BaMa, (archiwum związkowe w Marburgu), RH 37/7379, Die 9. Kp.(Infanterie Regiment 22) während des Feldzug in Polen, 5.9.1939, s. 21–22; *Die Nürnberger Gesetze. Reichsbürgerergesetz vom 15. September 1935* [w:] *Reichsgesetzblatt*, Berlin 1935, t. 1, s. 1146. W Ustawach norymberskich wydanych w Dzienniku Ustaw Rzeszy w 1935 r. Niemcy dokonali rozdziału niemieckiego narodu – „nadludzi” – od osób, których nie wliczono do katalogu rasy. Zgodnie z tym wyznawców religii możejzowej sklasyfikowano do roli „podludzi”; A. Baumler, *Nitzsche und der Nationalsozialismus*, [w:] *Nationalsozialistische Monatshefte, Zentrale politische kulturelle Zeitschrift der NSDAP*, Berlin 1934, z. 41, s. 289–298; H. Winter, *Grundzüge der neuen Richtlinien für Erziehung und Unterricht in der deutschen Volksschulen*, [w:] *Weltanschauung und*

mieckiego żołnierza, który od września 1939 r. okupował Polskę. I chociaż część z nich poznała już ten świat w okresie działań I wojny światowej⁶, to w większości młody rekrut, rocznik 1920–1922, odbierał go w sposób obcy, dotąd mu niespotykany. Młodzi Niemcy przekonani do misji poszerzenia ich przestrzeni życiowej (*Lebensraum*), a tym samym prawa do zapanowania nad Polską oraz Wschodem Europy, dokonali jednocześnie wizualnej percepcji Żydów polskich⁷.

Kutno, Żydzi polscy⁸

Kutno, Żydzi polscy

Schule, red. A. Rosenberg, Berlin 1941, z. 4, s. 97. Definiując słowo „podludzie”, we wspomnianym kontekście Żydów, należy zauważyć, że byli oni kojarzeni z negatywnym wzorem osobowym. W kwestii czystości krwi stanowili zagrożenie dla rasy niemieckiej. Propagowanie jej w ideologii totalitarnej wynikało z niemieckiej świadomości przywiązania do rasy (*Rassenbewusstsein*), a tym samym wspólnoty narodowej (*Volksgemeinschaft*). Dotyczyła ona uplasowania Niemców „nadludzi” na najwyższym szczeblu hierarchii cywilizowanej Europy i świata; B. Streck, *Ethnologie und Nationalsozialismus*, Gehren 2000, s. 16. Żydzi zamieszkujący Europę wschodnią stanowili odmienną grupę, która w odbiorze wizualnym młodych niemieckich żołnierzy była swego rodzaju skansenem etnologicznym (odpowiednik: *Völkerkunde*); W. Scheffler, *Judenverfolgung im Dritten Reich, Zur Politik und Zeitgeschichte*, pod red. *Landeszentrale für politische Bildungsarbeit Berlin und Fachbereich Politische Wissenschaft der Freien Universität Berlin*, Berlin 1964, s. 6–14, 21–23.

⁶ K. Zieliński, *Liberation or Occupation? Jews in the occupied territories of the Kingdom of Poland*, „Medaon. Journal for Jewish Life in Research Edukation” 2016, vol. 10, nr 18, [dostęp 11.08.2021].

⁷ BaMa, RH 24-13/8, Falk Regiment, Morgenmeldung und Luftlagebericht am 3.9.1939; zob. V. Klemperer, *LTI. Notizbuch eines Philologen*, Leipzig 1975; S. Musiał, *Historyczne i ideologiczno – polityczne źródła nazistowskiego projektu „Neue Europa” i jego realizacja w Europie środkowo-wschodniej*, „Colloquium. Kwartalnik Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni”, Gdynia 2012, nr 3, s. 27–48; M. Zgórnjak, „Lebensraum” w doktrynie politycznej i wojskowej III Rzeszy, [w:] *Studia i rozprawy z dziejów XVI-XX wieku. Historia. Militaria. Polityka. Seria Regiony – Historia – Kultura*, red. G. Nieć, Kraków 2009, s. 259–270.

⁸ K. Schmitt, *Schöpfung und Rasse*, [w:] *Deutsches Bildungswesen, Erziehungswissenschaftliche Monatsschrift des NSLB für das gesamte Reichgebiet, Beilage zum Amtsblatt des Bayeri-*

Utrwalone kadry sugestywnie przemawiają do odbiorcy, a wręcz prowokują do osobistych asocjacji. Wynikały one z oddziaływania edukacji i pedagogiki nazistowskiej⁹, która przekładała się na wymiar późniejszych aktów podpażeń synagog. Dostrzeżemy w nich dialog oprawców, autorów wykonanych zdjęć – młodych Niemców – i ofiary, posłusznych odtwórców poleceń, Żydów polskich bezradnie spoglądających na płonące synagogi. Przedmiotowe traktowanie materiałów fotograficznych, zwłaszcza przez samych autorów, często skutkowało ogólnikowym, czasem skromnym, opisem zdjęć. Dostrzeżemy to na tylnej stronie fotografii, gdzie autorzy ujęć zostawiali adnotację na temat miejsca i daty zdarzeń. Na większości tych kadrów można dzięki temu ustalić, gdzie dokonywane były akty podpażeń. Ponadto zdjęcia te pokazują także stan synagog po pożodze i ich zgliszcza, na których oprawcy dumnie pozowali do obiektywu. To również kadry z topografii zła, która dla Niemców stanowiła poligon palenia i mordy. Z pewnością autorzy tych zdjęć nie przewidzieli, że zapisany z lat II wojny obraz po ponad 80 latach od jej wybuchu przez przypadek trafi do rąk polskiego historyka.

Pierwsza faza palenia architektury synagoidalnej to okres od 1 września 1939 r., kiedy hitlerowskie Niemcy okupowały część Polski wespół podzieloną z Rosją sowiecką. Synagogi, które stanęły na drodze okupanta, bezpowrotnie zostały zniszczone. Druga faza, którą w artykule autor przyrównał do dopalania synagog, to atak III Rzeszy na Sowieców 22 czerwca 1941 r. Niemcy dokonali wówczas spalania pozostałej części architektury synagoidalnej, która do wybuchu tej wojny została tam nienaruszona.

W krajobrazie Polski sprzed 1939 r. miasta, miasteczka i wsie charakteryzował podział na dzielnice żydowskie i te, gdzie zamieszkiwali wyznawcy innych religii: katolicy, prawosławni i ewangelicy. Centrum wyznawców religii mojżeszowej zawsze stanowiła synagoga lub mniejsze prywatne domy modlitwy¹⁰.

schen Staatsministeriums für Unterricht und Kultus, München 1935, t. 5, s. 137–148; H. Grabe, Die Weltanschaulichen Grundlagen der Rassenlehre Hans Günters im Unterricht, [w:] Deutsches Bildungswesen..., München 1935, t. 6, s. 246–253. Ideologia narodowych socjalistów i programy edukacji dla młodzieży III Rzeszy posłużyły do stworzenia wizerunku Żyda jako wroga narodu. Żyd stał się zagrożeniem dla cywilizacji i kultury germańskiej. Propaganda nazistowska dołożyła starań do uzewnętrznienia tego wizerunku, z którym w Polsce spotykali się młodzi żołnierze niemieccy. Powyżej Kutno, twarze Żydów polskich, zdjęcia przedstawiają typowe ujęcia, które dla młodych Niemców były czymś wyjątkowym, wręcz w III Rzeszy niespotykanym.

⁹ T. Butkiewicz, *Nazistowskie koncepcje ideologiczno-wychowawcze w ewolucji i radykalizacji „nowego człowieka” III Rzeszy: treść, cele, praktyki polityczne*, „Res Polticae. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, Częstochowa 2017, t. 9, s. 85–106.

¹⁰ B. Olszewski, *Obraz Polski dzisiejszej. Fakty, cyfry, tablice*, Warszawa 1938, s. 99. Na geodemograficznej mapie Polski okresu międzywojennego świat sztetli żydowskich dostrzec można było również na podstawie procentowego zestawienia ludności. W tym podziale województwa kresowe stanowiły wprawdzie część wyjątkową, lecz również w centralnej Polsce były województwa, w których demograficznie przeważała społeczność żydowska. Dla przykładu na Lubelsz-

Proces ten miał istotne odbicie w symbiozie kulturowej Żydów z Polakami lub innymi mniejszościami narodowymi. Chedery, jesziwy, synagoga, sklepy, sklepiki, kramy handlowe – te wszystkie miejsca tworzyły wyjątkowy obraz¹¹. Życie codzienne enklaw żydowskich wypełniała różnorodna praca. W strukturze zatrudnienia zdominowali oni drobny handel, pośrednictwo, usługi i rzemiosło¹². I chociaż pod względem demograficznym i ekonomicznym II Rzeczpospolita na prowincji w większości skupiała typ Żydów wschodnich¹³, to w dużych aglomeracjach zamieszkiwała inteligencja, artyści, przedsiębiorcy i robotniczy proletariąt¹⁴. Świat tych, zwłaszcza na wsi, sterylnych enklaw był nie tylko wyjątkowy, ale zarazem Niemcom nieznany.

Już od pierwszych dni wojny doszło do niespotykanej agresji skierowanej w stronę społeczności żydowskiej¹⁵. Stworzona narracja fotograficzna – *in situ a imagini* – nie pozwala jednak na dokładne zbadanie, weryfikację utraconych

czyżnie i w Świętokrzyskiem było najwięcej miejscowości, gdzie Żydzi stanowili aż 80 i więcej procent ich mieszkańców.

- ¹¹ *Polski słownik judaistyczny, dzieje, kultura, religia, ludzie*, red. Z. Borzymińska, t. 1, Warszawa 2003, s. 142–143, 281–283, 678–682. Cheder to szkoła dla małych chłopców w wieku pomiędzy 3 i 5 rokiem życia, w której uczono elementarza hebrajskiego do bar micwy, czyli prawnej pełnoletności osiągananej w wieku 13 lat. Jesziwa to szkoła talmudyczna dla chłopców od 13 roku życia i nie każdy mógł tam pobierać naukę, z reguły nieżonaci.
- ¹² L. Dulik, K. Zieliński, *Świat utracony. Żydzi polscy – fotografie z lat 1918–1939*, Lublin–Warszawa 2015, s. 69. W wachlarzu zawodów żydowskich wliczyć trzeba drobnych handlarzy, tzw. domokrążców, kupców, rzemieślników, urzędników, po przedstawicieli wolnych zawodów, artystów scen polskich, prawników, architektów, lekarzy, profesorów i przemysłowców. Szacuje się, że w 1921 r. udział Żydów w ubezpieczeniach i handlu wynosił 66,8%, w przemyśle i rzemiosle 29,6%, w transporcie i komunikacji 15,4%, w służbie publicznej i wolnych zawodach 14,9%. W tym 20% żydowskich właścicieli firm i przedsiębiorstw, w których zatrudnionych było co najmniej 10 pracowników. Lecz istniały także obszary, w których Żydzi zdominowali poszczególne działy handlowe. I tak przykładowo w handlu detalicznym stanowili 70%, natomiast w przemyśle odzieżowo-skórzanym 50%. Nie można tu też pominąć niektórych cytowanych poniżej wielkich przemysłowców i przedstawicieli branży finansowej: Kronenbergów, Natansonów, Blochów, Poznańskich.
- ¹³ T. Radzik, *Ludność żydowska na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym. Obraz statystyczny*, [w:] *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, red. J. Doroszewski, T. Radzik, Lublin 1992, s. 43–44.
- ¹⁴ Z. Bauan, *Elita*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna*, Warszawa 1964, t. 3. s. 402–403; J. Sztumski, *Elity. Ich miejsce i rola w społeczeństwie*, Katowice 2007, s. 8–9; A. Jakimyszyn, *Żydowscy mieszkańcy Nowego Sącza*, [w:] *Materiały z sympozjum „Wielokulturowość na Sądecczyźnie”*, red. B. Szafran, Nowy Sącz 2010, s. 23; P. Trojański, *Żydzi w województwie krakowskim 1918–1939. Studia statystyczne nad aktywnością społeczno-zawodową*, Kraków 2009, s. 135.
- ¹⁵ Dr. Peltret (b.im.), *Juden und Bazillen*, „Deutsches Ärzteblatt”, 18. Juni 1935, Berlin, Jg. 40, nr 49, s. 2. W czasopiśmie redagowanym wyłącznie dla lekarzy dr Peltret (niepodany tam z imienia) w następujący sposób odniósł się do Żydów (podludzy) zamieszkujących III Rzeszę: „jednokomórkowce wobec ludzi, którzy nie są z nimi stworzeni do współżycia, zachowują się jak pasożyty. To stwierdzenie zastosować można do bakterii i Żydów”.

dóbr sztuki synagogałnej. Dzięki zachowanym zdjęciom wiemy tylko, jak budynki wyglądały z zewnątrz¹⁶. Okupacja Polski pozwoliła Niemcom na nieograniczony ogląd życia i tradycji Żydów mieszkających na wschodzie Europy, a w tym poszukiwanie „żydowskiej architektury i kultury”¹⁷. Z edukacji w III Rzeszy w szczególności młodzi żołnierze, którzy w Polsce byli po raz pierwszy, wiedzieli o nim jedynie z podręczników szkolnych¹⁸. W momencie wkroczenia na jej tereny odkryli, że taki świat rzeczywiście istnieje. Z relacji Wilhelma Hellwega, junkra politycznego z Ordensburga w Krosinku¹⁹, odczytamy wizualny przekaz z września 1939 r.:

[...] pierwsze, co nam rzuciło się w oczy, to nieprzebrana masa Żydów – jeszcze wówczas z żółtymi opaskami na rękę, a potem oznakowani gwiazdą Dawida. Żydzi, Żydzi, Żydzi, tak gęsto było od Żydów. Wszelkie możliwe typy można było studiować [...] tutaj Polak był w swoim kulturowym żywiole²⁰.

Dokonując podziału pomiędzy Aryjczykiem – „nadcześniakiem” – i Żydem – „podcześniakiem” – należy zaznaczyć, że młodzi Niemcy właśnie takiego wizerunku poszukiwali. Podobne wizualizacje dostrzeżemy na wykonywanych zdjęciach, gdzie wyłącznie widać Żydów sklasyfikowanych do kategorii „podludzi”.

Zarośnięci, brudni, obszarpani, bez butów, tak jak wokabularz nazistowski donosił: „żydowskie typy”. To właśnie tak wyobrażali sobie Żydów młodzi niemieccy żołnierze, którzy pierwszy raz stanęli w Polsce. Na załączonych poniżej zdjęciach zauważymy ten podział, który w obiektywie aparatu utwierdzał ich w przekonaniu, że wszystko należy zniszczyć i spalić. Za przykład może tu posłużyć list młodego junaka szkoły Napola (skrót od *Nationalpolitische Erziehungs-*

¹⁶ D. Pohl, *Von der Judenpolitik zum Juden Mord. Der Distrikt Lublin Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt a. Main 1993, s. 17–18. Żydzi zamieszkujący Europę wschodnią odbierani byli przez Niemców jako Żydzi Wschodu – *Ostjuden*. Charakterystyczny ich wygląd, czarne płaszcze, nakrycia głowy, brody, tałesy, zdradzał ich przynależność do społeczności, która się izolowała w swoich dzielnicach. Nawet język, jakim się porozumiewali, wskazywał na indywidualność tych miejsc.

¹⁷ *Die Nürnberger Gesetze. Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935* [w:] *Reichsgesetzblatt*, Berlin 1935, Teil I, s. 1146.

¹⁸ H.F.K. Günther, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, München–Berlin 1942, s. 4–5, 14; H. Muckermann, *Rassenforschung und Volk der Zukunft*, München 1932, s. 79; H.E. Tenorth, *Bildungs- und Wissenschaft im „Dritten Reich“* [w:] *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistische Herrschaft*, red. K.D. Bracher, M. Funke, H.A. Jacobsen, Bonn 1992, s. 242; K. Zimmermann, *Rassenbiologische Lebensschau als Grundlage neue Geschichtsbetrachtung*, [w:] *Nationalsozialistische Bildungswesen. einzige Erziehungswissenschaftliche Zeitschrift der Bewegung*, Berlin 1937, t. 2, s. 13–18.

¹⁹ R. Ley, *Der Weg zur Ordensburg*, Verlag der Deutschen Arbeitsfront, Berlin 1936, s. 1–32. Ordensburgi to miejsca szkolenia kadry politycznej partii NSDAP, otwarte zostały w 1937 r. z polecenia Roberta Leya (1890–1945). W pierwszym planie edukacji elity partyjnej powstać miało pięć nowych kompleksów, lecz wybuch II wojny pokrzyżował plany ich założyciela. Z planowanych pięciu powstały tylko trzy: W Krosinku, Vogelsangu i Sonthofen.

²⁰ W. Hellweg, *Litzmanstadt*, [w:] *Unsere Burg, Burgemeinschaft*, 1940, b.m.w., s. 11–12.

anstalt)²¹ z września 1939 r. do macierzystej placówki na terenie III Rzeszy, który, dodajmy, stanowił dowód na niestęchanie bezwzględny sposób prowadzenia przez Niemcy wojny na terenie Polski:

Jeśli chcemy tutaj coś zbudować, musimy zaczynać zupełnie od nowa; to, co tutaj wojna spali, nie jest dla nas stratą [...] w niektórych miejscowościach nie widzi się nic innego jak Żydów²².

W dalszej relacji wspomnianego powyżej junkra Hellwega pojawia się skrajnie antypolska semantyka „Polackenviertel”, wskazująca na Niemca jako Pana życia i śmierci. Idąc tym tropem, warto tu jeszcze przytoczyć relację innego junaka elitarniej szkoły Napola, który we wrześniu 1939 r. brał udział w działaniach militarnych przeciwko Polsce: „...ten cały żydowski tumult w okresie jesieni wydawał się jakimś nieopisanym dla mnie zjawiskiem. Zwłaszcza w porównaniu z naszą niemiecką społecznością i dobrobytem III Rzeszy”²³. Taki obraz nie dziwił młodych Niemców, lecz zachęcał do dokonywania niespotykanych jak dotąd zbrodni, które jednocześnie utrwalano w zapisie fotograficznym. W ujęciach tych widzimy nie tylko systematykę podpaleń synagog, ale także selekcję i segregację Żydów – jako „podludzi”. Wydawać się może, że młodzi Niemcy z satysfakcją wyszukiwali ich z tłumów, żeby następnie odczłowieczyć i poniżyć.

Hrubieszów

m.n.

²¹ T. Butkiewicz, *Napola. Młoda elita Adolfa Hitlera*, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin–Warszawa 2018, s. 12–13, 76–77, 88–91. Napola – skrót od określania elitarnych ośrodków kształcenia kadry narodowych socjalistów, które powstały w III Rzeszy w 1933 r. po przejściu przez reżim nazistowski władzy. Do końca II wojny na terenie całego państwa otwartych zostało 39 tego typu placówek, w tym dwie dla dziewcząt. Szkoły elitarne Napola z jednej strony trzeba widzieć w kontekście ideologicznych wyobrażeń, dążeń reżimu w sferze totalitarnego wychowania, zaś z drugiej – należy wziąć pod uwagę ogólny bilans tych celów w całym szkolnictwie średnim III Rzeszy.

²² Der Jungmann, 1. *Kriegsnummer. Was hier niederbrennt, ist nichts verloren*, Dok. 212 [w:] H. Ueberhorst, *Elite für die Diktatur. Die Nationalpolitischen Erziehungsanstalten 1933–1945. Ein Dokumentarbericht*, Düsseldorf 1969, s. 401–402.

²³ Nr 22, junak szkoły Napola Bensberg, rozmowa, Glücksburg, Grßolt w Szlezewiku Holsztynie, czerwiec 2009, kwiecień 2011 [w:] T. Butkiewicz, *Napola...*, s. 290.

W ikonografii niemieckiej, dotyczącej niszczenia synagog na terenie Polski, zdarzały się też ujęcia obrazujące je jeszcze przed spaleniem. Często były to przypadkowe obrazy, na których również widać żołnierzy niemieckich. Tak w obiektywie utrwalone zostały synagogi z Knyszyna, Stawisk, Piasków, Goraja i Kurowa w powiecie puławskim. Niestety, aktem barbarzyńskich podpałek i one zniknęły później z mapy architektury synagogalnej.

Knyszyn²⁴Stawiski²⁵

²⁴ E. Sadowska-Dubicka, *Cmentarz żydowski w Knyszynie*, [w:] *Knyszyn*, red. Knyszynskie Towarzystwo Regionalne im. Zygmunta Augusta, Knyszyn 2014, s. 7. T. Wiśniewski, *Bóżnice Białostockizny. Żydzi w Europie Wschodniej do 1939 roku*, Białystok 1992 s. 161–163. Budowa pierwszej drewnianej synagogi Orach Chaim (Droga życia) w Knyszynie datowana była na XVIII w. Została doszczętnie spalona po przemarszu wojsk rosyjskich w 1915 r. Staraniem gminy i społeczności żydowskiej w tym samym miejscu na początku lat dwudziestych XX w. została wybudowana murowana. Budowla miała dwuspadowy dach, a na ścianie frontowej kaleniczy miała widoczne tablice z Dekalogiem. Po bokach dachu na galeryjkach osadzone zostały Gwiazdy Dawida. W ścianie bocznej pomiędzy oknami pośrodku został uzewnętrzniony chanukowy świecznik.

²⁵ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 367–368; M. Michalski, *Uniwersalizm w architekturze dziewięciopółowych synagog w Polsce od końca XVI w.* [w:] *Raport z serii sprawozdania*, Katedra Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Wrocław 2015, nr 15, s. 19. Miejscowa synagoga w Stawiskach powstała w 1739 r. w formie prostokąta z mansardowym dachem. Od strony wejściowej miała przepierzenia półkienne i zwieńczona została trójkątnym frontonem. Od strony wejściowej miała przepierzenia półkienne i zwieńczona została trójkątnym frontonem. Wewnątrz była dwukondygnacyjna z oddzielnymi sektorami dla mężczyzn i kobiet. Centralny punkt zajmowały wspólnie rzeźbione aron ha-kodesz i Bima. W 1942 r. synagoga została doszczętnie przez Niemców zniszczona.

Piaski²⁶Goraj²⁷Kurów²⁸

- ²⁶ Вялікі гістарычны атлас Беларусі, Мінск 2013, т. 2, s. 98; M.K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 87, 109. Synagoga w Piaskach została wybudowana w drugiej połowie XVIII w., z jej charakterystycznym mansardowym dachem. Ściany były osadzone na specjalnie skonstruowanych wroźnikach i podtrzymywały podwieszoną balustradę, z której widoczny był centralny punkt kultu. Stylowa więźba pokrycia dachu, jak wiele drewnianych domów modlitwy z tego okresu, od wewnątrz przypominała namiot. Spalona w trakcie działań wojennych w 1941 r.
- ²⁷ M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 250–251; J. Niedźwiedz, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 133. Goraj to również szczególnie miejsce na mapie architektury synagogalnej w Polsce, a prezentowana budowla w stylu renesansowym, której dach mansardowy zwieńczał boczne ściany wraz z przyporami, zbudowana została w XVII w. Niemcy synagogę w Goraju w 1941 r. doszczętnie spalili.
- ²⁸ M.K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 404–405. Synagoga w Kurowie w powiecie puławskim, która przed wojną mieściła się przy ulicy Nowej, zbudowana została w drugiej połowie XVIII w. z kamienia wapiennego. Wszystkie narożne ściany z zewnątrz otrzymały przypory. Na przełomie XIX i XX w. dokonano w niej istotnej przebudowy. W wewnętrznym podziale miała część męską i żeńską. Dach synagogi rozłożony był na dwóch kondygnacjach, z których dolna była czterospadowa, a górna zwieńczała część szczytową. Od strony wschod-

Pierwsze lata okupacji niemieckiej 1939–1940 okazały się początkową fazą palenia i niszczenia synagog. Oczywiście, nie wszystkie budowle da się w artykule zaprezentować, dlatego autor zdecydował przedstawić tylko wybrane. Tak poniżej widzimy synagogi w płomieniach. W Grudziądzu, Chodzieży, Inowrocławia, Aleksandrowa Kujawskiego, Włocławka, Sochaczewa, Łęczycy, Końskich, Szczepieszyna, Tomaszowa Lubelskiego, Jasła, Tyszowce, Krzesina, Mielca, Szczepieszyna, Przeworska, Tarnowa, Rzeszowa, Lublina.

Grudziądz²⁹Chodzież³⁰

niej, zachodniej i południowej pomiędzy lizenami zaplanowane zostały rozglifienia. Wewnątrz synagogi mieścił dwukondygnacyjny i złoto zdobiony aron ha kodesz; W. Szolginia, *Architektura i budownictwo. Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich*, Warszawa 1975, s. 87, 113; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1996, s. 295. Lizena to wypełnienie architektury w części narożnej. Jej funkcja w budownictwie spełniała rolę podpory pod łukami i sklepieniami murów zewnętrznych. Rozglifienia to zachowana forma ukośnego obrobienia glifu okna lub drzwi. Synagoga została przez Niemców w 1941 r. spalona.

²⁹ J. Sziling, *Niektóre problemy okupacji hitlerowskiej w Grudziądzu (1939–1945)*, „Rocznik Grudziądzki”, red. M. Biskup, Grudziądz 1970, t. V–VI, s. 450; idem: *Eksterminacja Żydów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, [w:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w.*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1995, s. 87–88. Synagoga w Grudziądzu została wybudowana dla potrzeb tamtejszej gminy w latach 1844–1847. Jej konstrukcja powstała na planie prostokąta w stylu neogotyckim. Synagoga od frontu posiadała dwie boczne wieżyczki. Po wkroczeniu do miasta oddziałów niemieckich we wrześniu 1939 r. w pierwszych dniach wojny synagoga została doszczętnie spalona.

³⁰ *Chodzież* [w:] *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, pod red. S. Spector, G. Widoger, New York 2001, t. 1, s. 254. Synagoga w Chodzieży wybudowana na przełomie lat 1835–1837. W planie zagospodarowania rozmieszczona została w miejscu starej synagogi z drugiej połowy XVII w., która została zniszczona podczas pożaru miasta. W trakcie niemieckich działań wojennych na początku września 1939 r. Niemcy spalili synagogę, a w 1941 r. dokonali jej rozbiórki.

Inowrocław³¹Aleksandrów Łódzki³²Włocławek³³

- ³¹ T. Łaskiewicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997, s. 68–72; T. Kawski, *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918–1950*, Toruń 2006, s. 265–283. Pierwsza synagoga w Inowrocławiu powstała już w XVII w., lecz pożar, jaki wybuchł w mieście w 1775 r., doszczętnie zniszczył budynek. Już w następnym roku gmina podjęła decyzję o budowie nowej i bardziej okazałej synagogi. Lecz nowo wybudowany budynek nie spełniał oczekiwań społeczności żydowskiej miasta i już w 1836 r. podjęta została decyzja o jej rozebraniu. Na placu synagogałnym miała zostać wybudowana większa synagoga, która została ukończona dopiero w 1908 r. W takim stanie dom kultu wyznania mojżeszowego przetrwał do wybuchu II wojny. 14 września 1939 r. po wkroczeniu do Inowrocławia oddziałów niemieckich synagoga została z jej bogatego inwentarza ortodoksji i sztuki żydowskiej ograbiona, a następnie spalona. Pogorzelnisko w 1941 r. Niemcy wysadzili i dokonali rozbiórki.
- ³² T. Kawski, *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII–XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Bydgoszcz 1999, nr 3–4, s. 451–466; idem: *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 27–28. Żydzi z Aleksandrowa Kujawskiego doczekali się swojej synagogi dopiero na przełomie XIX i XX w. Społeczność żydowska z Aleksandrowa podlegała gminie z Nieszawy, stąd tak późno wybudowana została synagoga w mieście. 10 września żołnierze Wehrmachtu wraz z miejscowymi Niemcami dokonali spalenia synagogi.
- ³³ E. Bergman, *Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2004, s. 112–116; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 428–429, 432; K. Urban, *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006, s. 418. Pierwsza synagoga we Włocławku powstała w 1820 r., w jej miejsce w latach 1847–1854 – według projektu Franciszka Tournelle'a – została wybudowana Stara Wielka Synagoga. Z zewnątrz nawiązywała do stylu mauretańskiego z licznymi osmiokątnymi wieżyczkami na rogach. Nad frontem głównego

Sochaczew³⁴Łęczycza³⁵Końskie³⁶

wejścia umieszczone zostały tablice dekalogu. Wewnątrz ściany pokryte były wielobarwnymi freskami o tematyce biblijnej. Niemcy po zajęciu miasta dokonali jej dewastacji, a następnie w październiku 1939 r. doszczętnie spalili.

³⁴ P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 129–130; Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich XV–XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, t. 2, s. 24; M. Żuławnik, *Żydzi płocki w XVI i XVII wieku*, „Notatki Płockie” 2002, nr 2/191, s. 4–5. Wraz z asymilacją Żydów i ukonstytuowaniem enklawy pierwsza synagoga w Sochaczewie została wybudowana na przełomie XV i XVI w. I tak jak w pozostałych mniejszych i mniej zamożniejszych gminach żydowskich była to synagoga wybudowana z drewna. Dopiero w XVIII w. na fundamentach starej synagogi zbudowano murowany obiekt. Dom modlitwy pokryty był dwuspadowym dachem i wewnątrz posiadał dwie kondygnacje. Synagoga zgodnie z wymaganiami ortodoksji mojżeszowej została podzielona na dwa sektory: męski i żeński. Podczas bombardowania miasta 4 września 1939 r. przez niemieckie lotnictwo została zniszczona, co widzimy na załączonym zdjęciu.

³⁵ T. Nowak, *Ludność żydowska w Łęczycy do XVI wieku*, [w:] *Historia Żydów łęczyckich na przestrzeni wieków*, red. T. Grabarczyk, Łódź – Łęczycza 2012, s. 11–28; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 299, 308; A. Sitarek, *Żydzi łęczyccy w trakcie drugiej wojny światowej*, [w:] *Historia Żydów łęczyckich...*, s. 77–88. Duża Synagoga w Łęczycy została wybudowana w 1787 r. i była głównym domem modlitwy żydowskiej enklawy. Projekt budynku był opracowany przez żydowskiego architekta Szerma Józefowicza. Murowany budynek wewnątrz emanował wspianiałymi polichromiami i freskami ściennymi ze scen biblijnych. Niemcy, zajmując miasto we wrześniu 1939 r., w pierwszej kolejności splądrowali oraz zdewastowali miejsce kultu, a w 1940 r. spalili.

³⁶ M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 201; A. Penkalla, *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 48. Synagoga w Końskich została zbudowana w XVIII w., a w 1905 r. gmina żydowska na zlecenie tamtejszego kahału zdecydowała

Tomaszów Lubelski³⁷Jasło³⁸Szczepczeszyn³⁹

Szczepczeszyn

się na dobudowanie murowanej części od strony zachodniej. W zabudowie wewnętrznej podobnie do innych synagog była dwupiętrowa z sektorem żeńskim i męskim. Dnia 11 września 1939 r. Niemcy spalili synagogę.

- ³⁷ M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 167–168; J. Peter, *Szkice z przeszłości miasta kresowego*, Zamość 1947, s. 327–330. W 1621 r. w miejsce starej drewnianej synagogi wybudowanej już w 1594 r. Żydzi z Tomaszowa Lubelskiego zbudowali nową murowaną synagogę w stylu renesansowo-barokowym. Wyjątkowe w tym domu modlitwy były wysokie przepierzenia okienne, których w budynku było aż osiem. Dawały wyjątkowe doświetlenie wnętrza. Synagoga przetrwała do wybuchu II wojny, lecz podczas bombardowania miasta w dniach 7 i 9 września 1939 r. Niemcy dokonali wielu zniszczeń, wtedy także spłonęła miejscowa synagoga. Budynek dla pozyskania materiałów budowlanych, w celu utwardzenia nawierzchni ul. Grunwaldzkiej, został w 1941 r. całkowicie rozebrany.
- ³⁸ *Jasło* [w:] *Encyklopädie...*, t. 1, s. 252; W. Mendys, *Spółeczność żydowska w dawnym Jaśle*, Warszawa 1992, s. 25. Wielka Synagoga w Jaśle została zbudowana w 1905 r., a do jej budowy i wykończenia fresków zostali sprowadzeni najlepsi fachowcy z Węgier i Włoch. W dniu 23 września 1939 r. podczas żydowskiego święta Jom Kipur Niemcy spalili budynek.
- ³⁹ M. Kurzej, *Sztuka w Małopolsce. Zabytki historii i kultury Żydów* [w:] *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 131–138; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 163–166. Pierwsza synagoga szczepczeszynska pochodziła z 1584 r. Była to późnorenansowa synagoga, w której miejsce na początku XVII w. wybudowana została nowa, lecz i ta po najeździe oddziałów Bogdana Chmielnickiego w 1648 r. została spalona. Odbudowana dopiero w 1659 r. wraz z niewielkimi zewnętrznymi zmianami bryły architektonicznej przetrwała do wybuchu II wojny. W 1940 r. została przez Niemców spalona.

Mielec⁴⁰Tyszowce⁴¹Przeworsk⁴²

⁴⁰ *Mielec* [w:] *Enzyklopädie der Ghettos Während des Holocaust*, red. G. Miron, S. Shulhani, Yad Vashem, Göttingen 2014, t. 1, s. 474; S. Wanatowicz, *Ludność żydowska w regionie mieleckim do 1939 r.* [w:] *Mielec. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Mielec 1994, t. 3, s. 55. Mielecka synagoga została zbudowana w drugiej połowie XIX w. w miejsce starej drewnianej siedemnastowiecznej budowli. Synagoga od strony frontowej miała dwie wieże, a wewnątrz znajdowały się wspaniałe zdobione złożoną snycerką ołtarze i kazalnica, a na ścianach widoczne były polichromie o stworzeniu świata, potopie i arce Noego. Po wkroczeniu do miasta oddziałów niemieckich 13 września 1939 r. synagoga została spalona wraz ze stu pięćdziesięcioma osobami żydowskiego pochodzenia uwięzionymi wewnątrz.

⁴¹ M. Mydlak, *Zarys dziejów miasta i osady* [w:] *Prace Liceum Ogólnokształcącego w Tyszowcach 1944–2005*, red. T. Sienkiel, M. Mydlak, Tyszowce 1994, s. 15; R. Horbaczewski, *W blasku świec. Opowieści tyszowieckie*, Lublin 2005, s. 85. Pierwsze informacje o wybudowaniu drewnianej synagogi pochodzą z 1571 r., która w 1717 r. spłonęła. W miejscu drewnianej synagogi gmina żydowska wybudowała murowaną. W dniu 13 października 1939 r. synagoga została przez Niemców spalona, a następnie zgłiszcza wysadzono w powietrze. Gruzy synagogi wykorzystane do utwardzenia nawierzchni lokalnych dróg.

⁴² *Przeworsk* [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, t. 3, s. 1036; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murywane...*, s. 274–278. Renesansowa synagoga w Przeworsku oddana została gminie żydowskiej

Tarnów⁴³Rzeszów⁴⁴Lublin, ruiny Synagogi Maharshalla⁴⁵

w 1626 r. Wewnątrz, jak wiele podobnych synagog, podzielona była na części dla mężczyzn i kobiet. Po wejściu do miasta 12 września 1939 r. Niemcy spalili ją wraz z wyposażeniem liturgicznym.

- ⁴³ M. i K., Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice drewniane...*, Warszawa 1996, s. 48; idem: *Bramy nieba. Bożnice murowane...*, 180–182. Synagoga w Tarnowie została wybudowana w 1630 r. na miejscu starej drewnianej budowli. Po pożarach w 1663 r., 1814 r. i 1847 r. została odbudowana z pozyskaniem nowych elementów architektury synagogałnej. Pod koniec XIX w. od frontu dobudowany został przedsionek z typowymi półkolistymi nawami. Niemcy 8 listopada 1939 r. spalili synagogę, a w 1941 r. została przez nich rozebrana.
- ⁴⁴ W. Hennig, *Rzeszowski alfabet*, Rzeszów 2012, s. 479; F. Kotula, *Z dziejów Rzeszowa 1939–1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiątek*, Rzeszów 1947, s. 430; M. i K. Piechotkowie, *Krajobraz z menorą*, Wrocław 2008, s. 75–76, tenże, *Bramy Nieba. Bożnice murowane...*, s. 183–186; Rzeszów [w:] *Enzyklopedie...*, t. 2, s. 682. Synagoga Staromiejska w Rzeszowie została wybudowana w latach 1705–1712. Architektem i budowniczym bożnicy był Włoch Jan Chrzyciel Belotti. Powstała w charakterze synagogi obronnej z kamienia łupanego i zewnętrznymi przyporami. Budowla przetrwała do 1939 r., a Niemcy, zajmując miasto, dokonali konfiskaty budynku, w którym następnie urządzili stajnię dla koni. W 1944 r. została ona przez nich podpalona, co doprowadziło do zawalenia się stropów i dachu.
- ⁴⁵ D. Dawidowicz, *Batej kneset be-Polin we-churbanam*, Jerusalem 1960, s. 31; R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue*, Philadelphia 1964, s. 115; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice murowane...*, s. 172–174. Synagoga Maharshalla w Lublinie zwana też przez społeczność żydowską miasta Wielką Synagogą została wybudowana 1567 r. Przebudowa

Należy tu ponownie dodać, że tereny zajęte przez ZSRR, od 17 września 1939 r., na okres dwóch lat uchroniły synagogi we wschodniej części Polski przed aktami niemieckich podpażeń. Na terenach tych, pomimo ideologicznej propagandy systemu komunistycznego, enklawy Żydów polskich, a wraz z nimi synagogi, nadal mogły koegzystować. W ten sposób do wybuchu wojny Adolfa Hitlera (1889–1945) z Sowietami, 22 czerwca 1941 r.⁴⁶, trwały tam nienaruszone. Działania militarne III Rzeszy przeciwko ZSRR doprowadziły jednocześnie do drugiej fazy nazywanej tu przez autora „dopalaniem synagog” i ostateczną zagładą tej architektury w Polsce. Od pierwszych dni Niemcy dokonywali dalszych zniszczeń dziedzictwa i kultury pielęgnowanej od wieków, z pokolenia na pokolenie. Na całym pasie granicy wschodniej kolejno płonęły synagogi w Białymstoku, Wołkowysku, Rudkach, Rohatynie, Kuźnicy, Krzemieńcu i w wielu innych miejscach. Podobnie jak na początku wojny, Niemcy byli również i tam autorami zdjęć. Zdarzały się też przypadki, kiedy po dokonanych aktach podpażeń dumnie pozowali na pogorzeliśkach. Ich behawiorystyczna mowa ciała⁴⁷ zdradza satysfakcję z dokonanych czynów. Na terenach Polski wschodniej największe straty ponosiła drewniana architektura synagogalna, chociaż też i murowane nie pozostały Niemcom obojętne. Wyzbyci wartości etycznych i moralnych bezpowrotnie niszczyli świat od

wana w latach 1855–1862 dotrwała do wybuchu II wojny światowej. Wnętrze podzielono na dwie kondygnacje, gdzie babiniec zajmował drugie piętro. W centrum znajdowały się renesansowe, bogato rzeźbione: ołtarz i kazalnica. Na południowej ścianie była dobudowana mniejsza synagoga Maharama. Funkcjonowała tu także niewielka bożnica do codziennych modlitw, Szywe Kryjem. Po wkroczeniu do miasta Niemców synagogę zamknięto, a następnie zmieniono na przytułek dla Żydów przesiedlanych do Generalnego Gubernatorstwa. Po likwidacji lubelskiego getta w kwietniu 1942 r. cały kompleks został wysadzony w powietrze, pozostałości rozebrano.

⁴⁶ Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 r. w świetle dokumentów. Geneza i skutki agresji*, red. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1994, t. 1, s. 39–40; A. Bergman, *Najlepszy sojusznik Hitlera*, Londyn 1981, s. 12; N.S. Liebie-diewa, *Inwazja Armii Czerwonej – IV rozbiór Polski*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 266; B. Musiał, J. Szumski, *Geneza paktu Hitler–Stalin. Fakty i propaganda*, red. B. Musiał, J. Szumski, Warszawa 2012, s. 144–146; L. Rees, *Hitler i Stalin Wojna stulecia*, Warszawa 1999, s. 39; niemiecki atak na ZSRR doprowadził do zajęcia wschodnich terenów II Rzeczpospolitej. Od tego momentu dwa totalitarne państwa, które we wrześniu 1939 r. wspólnie dokonały czwartego rozbioru Polski, konfrontowały się w swoim barbarzyństwie prowadzenia wojny. Militarnym uderzeniem na wszystkich odcinkach, wzdłuż wcześniej ustalonej w Brześciu 28 września 1939 r. granicy wschodniej, Niemcy wkroczyły na tereny okupowane przez Sowietów.

⁴⁷ B.F. Skinner, *About behaviorism*, Nowy Jork 1974, s. 3. „Behaviorism is not the science of human behavior, it is the philosophy of that science – Behawioryzm to nie nauka o ludzkim zachowaniu, ale filozofia tejże nauki”. Behawioryzm, od angielskiego słowa *behavior*, w znaczeniu odnosi się do zachowania. Według tego pojęcia zachowanie wynika z sytuacji i stymulacji środowiska, w jakim dana osoba się znajduje. Dumne pozowanie do zdjęć, pojedynczo lub zbiorowo, kondycjonuje na zewnątrz zachowanie niemieckich żołnierzy dumnych z dokonanych czynów. W tym tle wyraźnie przedstawiają to zdjęcia z Białegostoku.

wieków wkomponowany w urbanistyczą tożsamość Polski. I jak później Samuel Pisar, jeden z ocalałych Żydów z Białegostoku, napisał: „któż może z nas żyć w niszczącej sile ognia”⁴⁸, niejeden z nich był świadkiem ginącego świata swojego dzieciństwa.

Białystok, Wielka Synagoga⁴⁹

Białystok, Wielka Synagoga

Białystok, Synagoga Pułkowa⁵⁰Olkieniki⁵¹

⁴⁸ S. Pisar, *Z krwi i nadziei*, Białystok, b.d.w., s. 15.

⁴⁹ *Białystok [w:] Encyklopädie...*, t. 1, s. 47-48; T. Wiśniewski, *Bożnice...*, s. 135–136. Wielka Synagoga w Białymstoku wybudowana i oddana została gminie żydowskiej w latach 1909–1913. W dniu 27 czerwca 1941 r. synagoga została doszczętnie spalona. Jak na załączonym zdjęciu zauważymy, niemieccy oprawcy chętnie podziwiali swoje barbarzyńskie dzieło.

⁵⁰ T. Wiśniewski, *Bożnice...*, s. 137–138; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice murowane...*, s. 318. Ten dom modlitwy wybudowany został w 1861 r. i nazywany Synagoga Pułkowa – od oficjalnego jej otwarcia przez władze carskie, którym przygrywała pułkowa orkiestra. Obiekt ten posiadał trzy kondygnacje i pokryty został dwuspadowym dachem. Budowla została przez Niemców uprzednio spalona, a następnie wysadzona w czerwcu 1941 r.

⁵¹ M i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice drewniane...*, s. 74, 84, 87–88; ibidem, s. 321. *Наццональнны атлас Беларусы*, Mińsk 2002, s. 266–267. Olkieniki to gmina w powiecie trockim,

Wołkowysk⁵²Rudki⁵³Rohatyn⁵⁴

woj. trockiego, będącym w granicach Polski przed 1939 r. Drewniana synagoga w Olkienikach powstała w XVIII w. wybudowana w bryle kwadratu pokryta była mansardowym trzyspadowym dachem. Bożnica była jednonawowa. Sklepienie więźby dachowej przypominało formę namiotu, a w samym środku przechodziło w kopułę. Wyglądem w ortodoksji żydowskiej przypominało Przybytek Pański. Pośrodku wkomponowana została wspiana drewniana bima, której baldachim oparty na czterech kolumnach miał wykończenie z orłem w koronie. To typowy dla owego czasu symbol łączności judaizmu z Rzeczpospolitą.

⁵² *Wołkowysk* [w:] *Enzyklopedie...*, t. 2, s. 972; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murywane...*, s. 442. Wołkowysk w powiecie grodzieńskim, przed 1939 r. w granicach Polski, obecnie w granicach Białorusi. Synagoga w Wołkowysku wybudowana została w połowie XIX w. i stanowiła centrum kultu religii mojżeszowej w mieście i regionie. Synagoga wraz z dużą częścią dzielnicy żydowskiej w trakcie nalotu bombowego została 28 czerwca 1941 r. zniszczona.

⁵³ *Rudki* [w:] *Enzyklopedie...*, t. 2, s. 677, W dniu 29 czerwca 1941 r. Rudki w powiecie Samborskim, przed 1939 r. w granicach Polski, zajęte zostały przez żołnierzy niemieckich, którzy przystąpili do palenia dzielnicy żydowskiej i synagogi w mieście.

⁵⁴ *Rohatyn* [w:] *Enzyklopedie...*, t. 2, s. 668; rohatyńska bożnica zbudowana została w 1846 r. 2 lipca 1941 r. oddziały Wehrmachtu zajęły miasto. W kolejnych dniach dochodziło do akcji poniżania i bicia społeczności żydowskiej przez oddziały ukraińskiej policji. Wtedy to zapędzono do synagogi pięciuset miejskowych Żydów, którzy mieli modlić się w intencji zwycięstw Hitlera („wo sie für den Sieg Hitlers beten sollen“). Następnie synagoga została spalona.

Kuźnica⁵⁵Krzemieniec⁵⁶

Dramatyczny okres palenia i dopalania synagog zakończony został aktem wysadzenia i zburzenia przez Niemców jednego z najokazalszych miejsc kultu judaistycznego w Polsce, warszawskiej synagogi przy pl. Tłomackie ⁵⁷ – 16 maja 1943 r. Wydarzyło się to po pacyfikacji powstania w getcie⁵⁸, co Jürgen Stroop (1895–1952) w depeszy przesłanej do Berlina odnotował: „żydowska dzielnica

⁵⁵ M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 299; *Polski słownik...*, t. 2, s. 83; T. Wiśniewski, *Bóżnice...*, s. 169–170. Kuźnica Białostocka obecnie w woj. podlaskim, a w 1939 r. w lubelskim. Synagoga w Kuźnicy wzniesiona została na przełomie XVIII i XIX w. z kamienia i cegły. Był to budynek dwukondygnacyjny, przykryty łamanym mansardowym dachem. W szczycie dachu umieszczony został detal Magen Dawid – Gwiazda Dawida. Od frontu bóżnica miała dwa wejścia, natomiast w części południowej była przybudówka, w której mieścił się babiniec. Dom modlitwy został spalony przez Niemców 22 czerwca 1941 r. w trakcie działań wojennych prowadzonych przeciwko ZSRR.

⁵⁶ *Krzemieniec [w:] Enzyklopedie...*, t. 1, s. 376; E. Kwiecińska, *Krzemieniec [w:] Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski, M. Sas, F. Waleczny, Warszawa 2016, s. 97; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 302, 307–308, 355; G. Rąkowski, *Wołyń, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, Pruszków 2005, cz. 1, s. 369. Pierwsza synagoga w Krzemieńcu została wybudowana w 1563 r., w której miejsce w XVIII w. zbudowana była nowa. Jak wiele innych domów modlitwy na terenach wschodniej Polski, została spalona po zajęciu miasta przez oddziały niemieckie w sierpniu 1941 r.

⁵⁷ A. Żbikowski, *Żydzi*, Wrocław 2004, s. 259; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane...*, s. 437–438; J. Zieliński, *Warszawskie synagogi. Na tropie tajemnic*, red. M. Rutkowska, Łódź 2020, s. 22–56. Zburzona synagoga została zaprojektowana i zbudowana przez włoskiego architekta Leonarda Marconiego w 1878 r. Architektura tej budowli łączyła w zewnętrznej urbanistyce miasta styl judaistyczny i klasycyzm polski. Należy jeszcze dodać, że w samej Warszawie przed 1939 r. było 400 synagog i prywatnych domów modlitwy. Przykro o tym pisać, ale okres wojny przetrwała tylko jedna Synagoga Nożyków.

⁵⁸ *Enzyklopedie...*, t. 2, 931–935. Powstanie w getcie warszawskim wybuchło 19 kwietnia 1943 r. Zdesperowani i zdeterminowani Żydzi warszawscy zdecydowali się na akt bohaterskiej walki i samobójczej śmierci. Od samego początku było wiadome, że powstanie nie przyniesie zwycięstwa. Czynem tym Żydzi warszawscy usiłowali zaprotestować przed światem, który biernie stał i przyglądał się ich Zagładzie.

w Warszawie już nie istnieje”⁵⁹. Zniszczenie tej synagogi miało dla Niemców symboliczny wymiar, bo nawiązywało do eksterminacji wszystkich Żydów polskich wraz z ich światem. Hitlerowcy przypieczętownali tym kres tysiąca lat ortodoksji i diaspory żydowskiej w Polsce. Palenie i niszczenie architektury synagogalnej dało tragiczny w skutkach bilans strat dla architektury i sztuki żydowskiej. W wymiarze ogólnonarodowym wręcz nie do oszacowania, a przez to – nie do odtworzenia. Po pokonaniu wojsk Hitlera i kapitulacji III Rzeszy świat Żydów polskich sprzed 1939 r. faktycznie przestał istnieć. Wychodzący z ukryć i powracający do swych rodzinnych miejsc Żydzi zastawali je puste, bez gwaru jidisz, hebrajskiego i synagog, które wcześniej strawił ogień. Wojna wraz z wymordowaniem od 2,5 do 3,3 mln Żydów polskich⁶⁰ – liczba ta jest w wielu pracach rozbieżna – największej diaspory w Europie, wypaliła kluczowe ogniwo kultury i ortodoksji świata wyjątkowego. Niewielu z nich przeżyło, a ci, którym się to udało, bardzo często byli jedynymi ocalałymi z wielopokoleniowych i wielodzietnych rodzin. Próbowali wracać tam, skąd pochodzili, lecz szybko dochodzili do wniosku, że nikogo, niczego nie odnaleźli poza gruzami ich utraconego świata.

Po postanowieniach w Teheranie, a następnie w Jałcie, na mocy których podpisano porozumienia między zwycięskimi mocarstwami nad III Rzeszą w Poczdamie, przesunięto granice komunistycznej Polski po 1945 r. na Zachód⁶¹. Żydzi polscy, którzy ocalili, przeżyli Holokaust, lecz stracili rzeczywisty kontakt z ich wcześniejszą ojczyzną na Wschodzie. W tym powojennym ładzie duża jej część wchłonięta została w nowych granicach: Litwy, Białorusi, Ukrainy, i pozostała dla nich niedostępna. Także ich żydowskie dzielnice miast, miasteczek i wsi, które pozostały w granicach Polski, były przez wojnę tak zniszczone, że dawni mieszkańcy nie mieli dokąd wracać. Natomiast te, które wojenną zawieruchę przetrwały, często miały już swoich nowych lokatorów, rdzennych Polaków. Przez to miejsca ich urodzenia, rodzinne domy, synagogi i cmentarze pozostały jedynie we wspomnieniach. Tym, którym udało się kogoś z najbliższych odnaleźć, usiłowali zacząć nowe życie. Lecz i ziemie zachodnie niczym nie przypominały ich

⁵⁹ Zob. S. Piotrowski, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje*, Warszawa 1948; W. Pawlak, *Urodzeni w Warszawie*, Warszawa 1986, s. 121; J. Stroop, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje! Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau mehr!* oprac. A. Żbikowski, Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Żydowski w Warszawie, Warszawa 2009, s. 21–41. Raport Jürgena Stroopa to urzędowe sprawozdanie z barbarzyńskiej akcji wymierzonej przeciwko narodowi żydowskiemu w Polsce. Dowiadujemy się z niego o wykonanej akcji, ostatecznym rozwiązaniu kwestii Żydów na terenie getta w Warszawie, z podaniem czasu, miejsca i wskazaniem organizatorów mordów.

⁶⁰ *Encyklopedia Judaica*, red. C. Roth, Jerusalem 1972, t. 9, s. 889; A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989*, Warszawa 2003, s. 42; J. Marszałek, *Stan badań nad stratami osobowymi ludności żydowskiej Polski oraz nad liczbą ofiar obozów zagłady w okupowanej Polsce*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku”, t. 26, nr 2, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1994, s. 33–40.

⁶¹ Zob. L. Pastusiak, *Dramatyczne sześć miesięcy. Od Rządu Tymczasowego RP do Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej*, Toruń 1997.

dawnego, wyjątkowego świata, świata ich pradziadów, dziadów i ojców. Bez wątpienia, świat ten, po naszych sąsiadach, naszej już nieobecnej rodzinie, nigdy nie został odbudowany.

Ikonografię synagog w płomieniach należy odbierać jako dokument źródłowy wraz z opisem ich ujęć dokonany przez autora. To w szczególności obraz archiwalny, będący jednocześnie częścią wielkiej straty architektury synagogalnej i sztuki żydowskiej w Polsce. Zwłaszcza że ogień i zniszczenia wojenne nie pozostawiły nic poza pustym miejscem we wspólnej polsko-żydowskiej tożsamości. Tym samym tworzą one niespisaną księgę, w której nadal pozostają białe strony. Zdjęcia te przerażają, budzą grozę – na moment zatrzymują w czasie przeszłym, który dla ocalałych z Shoah⁶², w skutkach okazał się tragiczny.

Bibliografia

Materiały publikowane

BaMa, (archiwum związkowe w Marburgu), RH 37/7379, Die 9. Kp. (Infanterie Regiment 22) während des Feldzug in Polen, 5.9.1939.

BaMa, RH 24-13/8, Falk Regiment, Morgenmeldung und Luftlagebericht am 3.9.1939.

Michalski M., *Uniwersalizm w architekturze dziewięciopółowych synagog w Polsce od końca XVI w.*, [w:] *Raport z serii sprawozdania*, Katedra Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Wrocław 2015, nr 15.

Monografie

Bergman E., *Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2004.

Bopp P., *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009.

Böhler J., *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wermacht in Polen 1939*, Bonn 2006.

Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.

Butkiewicz T., *Napola. Młoda elita Adolfa Hitlera*, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin – Warszawa 2018.

Dawidowicz D., *Batej kneset be-Polin we-churbanam*, Jerusalem 1960.

Die Nürnberger Gesetze. Reichsbüroergesetz vom 15. September 1935 [w:] *Reichgesetzblatt*, Berlin 1935, t. I.

Dulik L., Zieliński K., *Świat utracony. Żydzi polscy fotografie z lat 1918–1939*, Lublin – Warszawa 2015.

Friszke A., *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989*, Warszawa 2003.

⁶² *Polski słownik...*, t. 2, s. 609-610. Shoah to całkowita zagłada, dotyczy nie tylko zagłady Żydów polskich, ale też Żydów całej Europy.

- Grabe H., *Die Weltanschulichen Grundlagen der Rassenlehre Hans Günters im Unterricht* [w:] *Deutsches Bildungswesen, Erziehungswissenschaftliche Monatsschrift des NSLB für das gesamte Reichgebiet, Beilage zum Amtsblatt des Bayerischen Staatsministeriums für Unterricht und Kultus*, München 1935, t. 6.
- Grzelak Cz., Jaczyński S., Kozłowski E., *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 r. w świetle dokumentów. Geneza i skutki agresji*, red. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1994, t. 1.
- Guldon Z., *Skupiska żydowskie w miastach polskich XV-XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, t. 2.
- Günther H.F.K., *Rassenkunde des deutschen Volkes*, München – Berlin 1942.
- Hennig W., *Rzeszowski alfabet*, Rzeszów 2012.
- Hellweg W., *Litzmanstadt* [w:] *Unsere Burg, Burgemeinschaft*, 1940, b.m.w.
- Horbaczewski R., *W blasku świec. Opowieści tyszowieckie*, Lublin 2005.
- Jakimyszyn A., *Żydowscy mieszkańcy Nowego Sącza* [w:] *Materiały z sympozjum „Wielokulturowość na Sądecczyźnie”*, red. B. Szafran, Nowy Sącz 2010.
- Kawski T., *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918–1950*, Toruń 2006.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Klemperer V., *LTI. Notizbuch eines Philologen*, Leipzig 1975.
- Kotula F., *Z dziejów Rzeszowa 1939–1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiątek*, Rzeszów 1947.
- Kurzej M., *Sztuka w Małopolsce. Zabytki historii i kultury Żydów* [w:] *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016.
- Kwiecińska E., *Krzemieniec*, [w:] *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski, M. Sas, F. Waleczny, Warszawa 2016.
- Liebidiewa N.S., *Inwazja Armii Czerwonej – IV rozbiór Polski*, [w:] *Białe plamy-czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (19918–2008)* red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010.
- Ley R., *Der Weg zur Ordensburg*, Verlag der Deutschen Arbeitsfront, Berlin 1936.
- Lurker M., *Prześlanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, Kraków 1994.
- Łaskiewicz T., *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997.
- Mendys W., *Spółeczność żydowska w dawnym Jaśle*, Warszawa 1992.
- Mydlak M., *Zarys dziejów miasta i osady*, [w:] *Prace Liceum Ogólnokształcącego w Tyszowcach 1944–2005*, red. T. Sienkiel, M. Mydlak, Tyszowce 1994.
- Muckermann H., *Rassenforschung und Volk der Zukunft*, München 1932.
- Musiał B., Szumski J., *Geneza paktu Hitler–Stalin. Fakty i propaganda*, red. B. Musiał, J. Szumski, Warszawa 2012.

- Nowak T., *Ludność żydowska w Łęczycy do XVI wieku*, [w:] *Historia Żydów łęczycyckich na przestrzeni wieków*, red. T. Grabarczyk, Łódź – Łęczycza 2012.
- Olszewski B., *Obraz Polski dzisiejszej. Fakty, cyfry, tablice*, Warszawa 1938.
- Pastusiak L., *Dramatyczne sześć miesięcy. Od Rządu Tymczasowego RP do Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej*, Toruń 1997.
- Pawlak W., *Urodzeni w Warszawie*, Warszawa 1986.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Peter J., *Szkice z przeszłości miasta kresowego*, Zamość 1947.
- Pohl D., *Von der Judenpolitik zum Juden Mord. Der Distrikt Lublin Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt a. Main 1993.
- Piechotkowie M. i K., *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- Pisar S., *Z krwi i nadziei*, Białystok, b.d.w.
- Piotrowski S., *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje*, Warszawa 1948.
- Radzik T., *Ludność żydowska na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym. Obraz statystyczny* [w:] *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, red. J. Doroszewski, T. Radzik, Lublin 1992.
- Rąkowski G., *Wołyń, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, Pruszków 2005, cz. 1.
- Rees L., *Hitler i Stalin. Wojna stulecia*, Warszawa 1999.
- Sadowska-Dubicka E., *Cmentarz żydowski w Knyszynie*, [w:] *Knyszyn*, red. Knyszynskie Towarzystwo Regionalne im. Zygmunta Augusta, Knyszyn 2014.
- Scheffler W., *Judenverfolgung im Dritten Reich, Zur Politik und Zeitgeschichte*, Landeszentrale für politische Bildungsarbeit Berlin und Fachbereich Politische Wissenschaft der Freien Universität Berlin, Berlin 1964.
- Schmitt K., *Schöpfungstum und Rasse*, [w:] *Deutsches Bildungswesen, Erziehungswissenschaftliche Monatsschrift des NSLB für das gesamte Reichgebiet, Beilage zum Amtsblatt des Bayerischen Staatsministeriums für Unterricht und Kultus*, München 1935, t. 5.
- Sitarek A., *Żydzi łęczycy w trakcie drugiej wojny światowej*, [w:] *Historia Żydów łęczycyckich na przestrzeni wieków*, red. T. Grabarczyk, Łódź – Łęczycza 2012.
- Skinner B.F., *About behaviorism*, New York 1974.
- Stroop J., *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje! Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau mehr!* oprac. A. Żbikowski, Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Żydowski w Warszawie, Warszawa 2009.
- Szolginia W., *Architektura i budownictwo. Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich*, Warszawa 1975.
- Sztumski J., *Elity. Ich miejsce i rola w społeczeństwie*, Katowice 2007.
- Tenorth H.E., *Bildungs und Wissenschaft im „Dritten Reich“*, [w:] *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistische Herrschaft*, red. K.D. Bracher, M. Funke, H.A. Jacobsen, Bonn 1992.

- Trojański P., *Żydzi w województwie krakowskim 1918–1939. Studia statystyczne nad aktywnością społeczno-zawodową*, Kraków 2009.
- Ueberhorst H., *Elite für die Diktatur. Die Nationalpolitischen Erziehungsanstalten 1933–1945. Ein Dokumentarbericht*, Düsseldorf 1969.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- Wanatowicz S., *Ludność żydowska w regionie mieleckim do 1939 r.*, [w:] *Mielec. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Mielec 1994, t. 3.
- Winter H., *Grundzüge der neuen Richtlinien für Erziehung und Unterricht in der deutschen Volksschulen*, [w:] *Weltanschauung und Schule*, red. A. Rosenberg, Berlin 1941, z. 4.
- Wischnitzer R., *The Architecture of the European Synagogue*, Philadelphia 1964.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do 1939 roku*, Białystok 1992.
- Zieliński J., *Warszawskie synagogi. Na tropie tajemnic*, red. M. Rutkowska, Łódź 2020.
- Zimmermann K., *Rassenbiologische Lebensschau als Grundlage neue Geschichtsbetrachtung*, [w:] *Nationalsozialistische Bildungswesen. einzige Erziehungswissenschaftliche Zeitschrift der Bewegung*, Berlin 1937, t. 2.
- Zgórniak M., „Lebensraum” w doktrynie politycznej i wojskowej III Rzeszy, [w:] *Studia i rozprawy z dziejów XVI-XX wieku. Historia. Militaria. Polityka*, seria: *Regiony – Historia – Kultura*, red. G. Nieć, Kraków 2009.
- Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004.

Artykuły

- Beaumler A., *Nitzsche und der Nationalsozialismus*, [w:] *Nationalsozialistische Monatshefte, Zentrale politische kulturelle Zeitschrift der NSDAP*, Berlin 1934, z. 41.
- Butkiewicz T., *Nazistowskie koncepcje ideologiczno-wychowawcze w ewolucji i radykalizacji „nowego człowieka” III Rzeszy: treść, cele, praktyki polityczne – wybrane aspekty*, „Res Politicae. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, Częstochowa 2017, t. 9.
- Kawski T., *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII-XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Bydgoszcz 1999, nr 3–4.
- Musiał S., *Historyczne i ideologiczno – polityczne źródła nazistowskiego projektu „Neue Europa” i jego realizacja w Europie środkowo-wschodniej*, „Colloquium. Kwartalnik Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni”, Gdynia 2012, nr 3.
- Pertret Dr (b. im.), *Juden und Bazillen*, „Deutsches Ärzteblatt”, 18. Juni 1935, Berlin, Jg. 40, nr. 49.
- Sziling J., *Niektóre problemy okupacji hitlerowskiej w Grudziądzu (1939–1945)*, „Rocznik Grudziądzki”, red. M. Biskup, Grudziądz 1970, t. 5–6.
- Żuławnik M., *Żydzi płockcy w XVI i XVII wieku*, „Notatki Płockie” 2002, nr 2/191.

Encyklopedie, leksykony, słowniki

Bauan Z., *Elita* [w:] *Wielka encyklopedia powszechna*, Warszawa 1964, t. 3.

Encyklopedia Judaica, red. C. Roth, Jerusalem 1972, t. 9.

Enzyklopädie der Ghettos Während des Holocaust, red. G. Miron, S. Shulhani, Yad Vashem, Göttingen 2014, t. 1.

Niedźwiedź J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003.

Національний атлас Беларусі, Mińsk 2002.

Polski słownik judaistyczny, dzieje, kultura, religia, ludzie, red. Z. Borzymińska, t. 2, Warszawa 2003.

The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust, red. S. Spector, G. Widoger, New York 2001, t. 1.

Вялікі гістарычны атлас Беларусі, Mińsk 2013, t. 2.

Źródła internetowe

DVF – DEUTSCHER VERBAND FÜR FOTOGRAFIE (dvf-fotografie.de), Chronik 1908 1998 DVF. Deutschen Verbandes der Fotgraphie E.V., s. 23, dostęp 12.04.2021.

Liberation or Occupation? Jews in the occupied territories of the Kingdom of Poland, „Medaon”; dostęp 11.08.2021.

Synagogues on fire. The end of Polish synagogue architecture in 1939–1941 in the iconography of German soldiers

Summary

The outbreak of World War II marked the beginning of a tragic period in history that determined the fate of Polish Jews. From its first days, the German terror was not only remembered as a prelude to the Holocaust, but also as the beginning of the end of synagogue architecture in Poland. The iconography presented in the article draws attention to the burning synagogues and, at the same time, the end of a world that was indisputably part of the culture, art and identity of Poland before 1939. In the landscape of Poland it constituted a kind of individuality, which in the vocabulary of the Third Reich was perceived as: „Jewish culture and architecture” (Judische Kultur und Architektur), „Jewish types” (Judische Typen), „subhumans” (Untermenschen). This is the vocabulary of the German soldier who has occupied Poland since September 1939. And although some of them had already become familiar with this world during the First World War, it was mostly the young recruit born between 1920 and 1922 who perceived it in an alien way, unprecedented for him. Convinced of their mission to expand their living space (Lebensraum), and thus their right to rule over Poland and Eastern Europe, the young Germans simultaneously made a visual perception of Polish Jews. The main part the article consists of iconographic documents visualising the silent historical source and studies of the subject created after 1945. They cover the period from 1939 to 1941 and depict the process of destroying Polish synagogue architecture. These are significant years because it was during this period that the largest number of synagogues built in Poland before 1939 were destroyed.

Keywords: synagogues, synagogue architecture, World War II, Polish Jews.